

İBNİ SİNÂ'YA GÖRE MANTIK YANLIŞLARI VE SEBEPLERİ

Kamil Kömürcü*

ÖZET

İnsan akıl yürütme sürecinde yanlışla düşebilir. Bir kimsenin hangi durumlarda, nasıl yanlışla düştüğünü bilmesi bunun önüne geçmesini sağlar. İşte bu yüzden klasik mantıkta, mantık yanlışları ve bunun sebepleri üzerinde durulmuştur. İslam mantıkçılarından Ebu Ali İbn Sînâ da mantık yanlışları ve bunların sebeplerini incelemiştir. İbn Sina, söz konusu yanlışları, kendisinden önceki anlayışa bağlı kalarak, akıl yürütmenin formu, maddesi ve her ikisi açısından oluşan yanlışlar olarak üçe ayırmıştır. Bunlardan daha çok akıl yürütmelerin maddesinden kaynaklanan yanlışları konu edinmiştir. Bu tarz yanlışları da lafız ve mana yanlışları olarak iki başlıkta incelemiştir. Aristoteles'in yaptığı gibi lafza dair altı, manaya dair yedi olmak üzere toplam on üç yanlış çeşidinden bahsetmiştir. İbn Sînâ'ya göre mantık yanlışlarının temel sebebi, gerek lafızlarda gerekse de manalardaki benzerliklerdir.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ, mantık yanlış, muğalata, form yanlış, madde yanlış, lafız yanlış, mana yanlış.

LOGICAL FALLACIES AND THEIR REASONS IN IBN SİNÂ

ABSTRACT

The human being can fall into fallacy in reasoning. If the man knows how he makes mistake, he can obviate this fallacy. Therefore, in the classical logic, logical fallacies and their reasons are investigated. Ebû Ali Ibn Sînâ also scrutinized the logical fallacies and their reasons. Traditionally, the logician divides the logical fallacies to three parts: The fallacy regarding the matter, regarding the form and regarding both of them. Ibn Sînâ mostly investigates the fallacies regarding the matter. He examined these typical fallacies under two titles: regarding the diction and regarding the meaning. As Aristotle, Ibn Sînâ also expresses thirteen fallacies in all: Six fallacies related the diction, seven fallacies which are not dependent on diction. According to Ibn Sînâ, the basic reason of the logical fallacies is resemblances in both the diction and the meanings.

Key Words: Ibn Sînâ, the logical fallacy, sophisme, fallacy of matter, fallacy of form, fallacy of meaning, fallacy of diction.

GİRİŞ

İnsan farkında olsun ya da olmasın akıl yürütme esnasında çeşitli hatalara düşebilir. Bir kimsenin hangi durumda ve nasıl yanlışla düştüğünü

---

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı
kkomurcu@cumhuriyet.edu.tr

bilmesi, büyük ölçüde bunun önüne geçmesini sağlar. İşte bu yüzden klasik mantıkta, mantık yanlışları ve bunun sebepleri üzerinde durulmuştur.

Biz bu çalışmada, mantık yanlışlarını *eş-Şifa* külliyyatı içerisinde *es-Safsata* başlığı altında müstakil bir kitapta toplayan, İslam mantıkçıları arasında konuyu en kapsamlı şekilde tetkik etmiş olan Ebu Ali İbn Sînâ'nın (980-1037) görüşlerini inceleyeceğiz. Mesele ortaya konulurken sadece *eş-Şifa*'nın söz konusu kitabı¹ dikkate alınmamış bunun yanında müellifin *en-Necat* ve *el-İşârât* isimli eserlerinde konunun nasıl işlendiği de araştırılmıştır.

Mantık Yanlışları ve Sebepleri

Mantığın amacı zihni yanlışla düşmekten korumaktır.² İbn Sînâ da mantıktan istenen şeyin, göz önüne alındığında düşünmesinde insanı yanlışla düşmekten koruyacak kurallara ilişkin bir aracın bulunması olduğunu söylemiştir.³ Başka bir ifadeyle mantığın amacı, tutarlı bir şekilde akıl yürütmesi için insan zihnine rehberlik yapmaktır. Yani insan zihninin yaptığı çıkarımların, akıl ilkelerine ve geçerli çıkarım kurallarına uyup uymadığını denetlemektir.⁴ Akıl ilkeleri yanlış çıkarımları tespit etmede önemli ölçüde insana rehberlik eder. Fakat öyle yanlış, aldatıcı çıkarımlar söz konusu olabilir ki bunlar ancak özel bir uzmanlıkla tespit edilebilir.⁵ İşte bu yüzden mantık yanlışları üzerine özellikle eğilmek gerekir.

¹ İbrahim Emiroğlu, İbn Sînâ'nın *es-Safsata* isimli kitabını müstakil bir makalede incelemiştir. Bkz., Emiroğlu, İbrahim, "İbn Sînâ'nın Sofistik Çürütmeleri Üzerine Bir İnceleme", Uluslar arası İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri, İst., 2008. s. 175-196.

² Ebu Nasr el-Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, (çev. A. Arslan) Vadi yay. Ank., 1999, s. 27; Esîrüddin el-Ebherî, *Tenzîlu'l-Efkâr Fi-Ta'dili'l-Esrâr*, Süleymaniye Ktp., Reisü'l-Küttap Mustafa Efendi Bl., Nr. 569, v. 2 b; Kazvînî, Necmeddin Ömer b. Ali el-Katibi, *er-Risaletü's-Şemsiyye fi-Kavâidi'l-Mantikiyye*, İsmail Efendi Matbaası, İst., 1301, s. 3; Şemseddin Semerkandî, *Kıtasu'l-Efkar fi-Ta'dili'l-Esrâr*, Süleymaniye ktp., Ayasofya Bl., Nr., 2565, B.n., v. 90 b; Seyyid Şerif Cürçânî, *et-Târîfât*, Muhammet Sait Matbaası, İst, 1300, s.157; İsmail Gelenbevî, *Burhan-u Gelenbevî*, Daru'l Matbaatü'l-Âmire, İst., 1253, s. 4.

³ Ebu Ali İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler* (çev. A. Durusoy, M. Macit, E. Demirli), Litera yay., İst., 2005, s. 2.

⁴ *Mantık Terimleri Sözlüğü*, (T. Grünberg, A. Onart, D. Grünberg, H. Turan), Metu Pres, Ank. 2003, s. 85; Yıldırım, Cemal, *Mantık*, Bilgi yay., Ank., 1999, s. 15.

⁵ Bu konuda müstakil bir çalışma için bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları*, Elis yay., Ank., 2004.

Mantık yanlıları konusu, klasik mantık kitaplarında genellikle beş sanattan biri olan muğalata ya da safsata bahsi içinde incelenmiştir. Bu sanatın konusu, isminden de anlaşılacağı üzere yanlış akıl yürütmeler, yani mantık yanlılarıdır. Safsata, Aristoteles'in (m.ö. 384–320) *Sofistik Çürütmeler* isimli eserine dayanır.⁶ Aristoteles bu kitabı Sofistlerin iddialarını çürütmek için yazmıştır. Söz konusu eser tercüme devrinde Müslüman mantıkçılar tarafından birkaç defa Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu kitabı Yahya b. Adiy, *Kitab-u Tebkîti's-Sufistâiyyin* ismiyle, Ebu Ali İsa b. İshak b. Zürkâ, *Kitâb-u Süfistika eyi't-Tezâhürî'l-Hikme* adıyla, Nâimî, *Kitâb-u Aristutalis fi't-Tabsîr bi-Muğalatati's-Sufistâiyye*, namıyla, başka bir mütercim de *Kitâb-u Aristutalis ala-Mükâketeti's-Sufistâiyyin*, ismiyle Arapçaya tercüme etmişlerdir.⁷

İslam mantıkçıları bu sanatı, hem *Safsata* hem de *Muğalata* olarak isimlendirmişlerdir. Emiroğlu'nun belirtmesine göre muğalata ve safsata terimleri, mütekaddimin mantıkçılar tarafından, aralarında bir fark gözetilmeksizin, sofistlik türden aldatıcı deliller için özel bir ad olarak kullanılmasına rağmen sonraki mantıkçılar, kuruluş ve sunuluş gayesine göre bu iki terim arasında fark görmüşlerdir.⁸ Mütekaddimin mantıkçılar arasında yer alan İbn Sînâ, *Şifâ*'da bu sanatı safsata, *en-Necât* ve *el-İşârât*'ta muğalata olarak isimlendirmiştir. Bu durum, onun da bu iki terim arasında bir fark gözetmediği şeklinde yorumlanabilir.

Bu iki isimlendirme arasında tam girişimlilik ilişkisi olduğu söylenebilir. Şöyle ki muğalata daha genel bir anlamı ifade ederken safsata özel bir anlama sahiptir. Her safsata muğalatadır ancak her muğalata safsata değildir. İki terim arasında bariz bir fark olmadığı kanaatinden hareketle biz bu çalışmada iki terimi de aynı anlamda kullanacağız.

Aristoteles sofistlik çürütmeleri, gerçek kıyas ve çürütmeler olmadıkları halde öyle zannedilen kıyaslar ve çürütmeler, sahte deliller olarak ortaya koymuştur. Tartışmalarda bizzat nesnelere kendileri değil de onların göstergelerinin, yani dilsel ifadelerinin kullanılması nedeniyle akıl

⁶ Emiroğlu, *a.g.m.*, s. 177.

⁷ Ebu Ali İbn Sînâ, *eş-Şifâ* (7. Kitap: *Safsata*; Tahkik edenin yazdığı mukaddime; Thk., Ahmet Fuat Ehvânî; Kaynak: İbrahim Medkur), Kahire, 1966, s. 4; söz konusu eserin Arapçaya tercüme serüveni ile ilgili bkz., Bedevî, Abdurrahman, *Mantık-u Aristo, Dârü'l-Kalem*, Beyrut, 1980, s. 27.

⁸ Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 22; Emiroğlu, *a.g.m.*, s. 180.

yürütmelerde yanlışlıkların ortaya çıkacağına dikkat çekmiştir.⁹ Fârâbî'ye göre muğalata, kelime olarak 'aldatmak', 'yanıltmak' manalarına gelir.¹⁰ Terim anlamıyla muğalata, hasmı susturmak veya yanıltmak için doğru yahut meşhur öncüllere benzeyen ama aslında öyle olmayan öncüllerden kurulmuş kıyastır.¹¹

İbn Sînâ'ya göre safsata, öyle olmadığı halde doğruymuş gibi görünen öncüllerden oluşan kıyastır.¹² Ona göre, kimi kıyaslar mevcut ve gerçek iken kimileri sofistik bir susturmaktan ibarettir. Bu tür kıyaslar gerçeğe benzer ama öyle değildirler.¹³ Safsatayı meydana getiren öncüller genelde yanlışlardır. Bu yüzden safsataya dayalı çıkarımlar kesin bilgi ifade etmezler.¹⁴

Organon'un ilk üç kitabı kıyasın biçimi, geri kalan beşi ise kıyasın içeriği ile ilgilidir. Buradan hareketle kıyaslar bazen götürdüğü sonuçlar bakımından; bazen de sonuç dikkate alınmaksızın bu sonuca nasıl ulaşılmış olduğu göz önüne alınarak incelenmişlerdir. Birinci durum mantıkta kıyasın formu, ikinci durum kıyasın maddesi ya da içeriği olarak isimlendirilmiştir.¹⁵ Bu husus dikkate alınarak bir kıyasta oluşabilecek hataların ya onun formu, ya da maddesi ya da bunların her ikisinden kaynaklanabileceği kabul edilmiştir. Mesela, İbn Sînâ, muğalatanın ortaya çıkış şekillerini üçe ayırmıştır. Bunları, bir kıyasın ya maddesinden ya formundan ya da her iki yönden kaynaklanabilen hatalar olarak sınıflandırmıştır.¹⁶ Bu ayrımı, İbn Sînâ'nın şu ifadelerinde açıkça görebiliriz:

‘İstidlal, yani akıl yürütme, amaca götüren bir sanattır. Her sanat ise kendi maddesi ve suretine mütealliktir. Madde ve suretin değişik olması o sanatın sonucunun da değişik olmasını sağlar. Bazen biçim güzel olur madde güzel olmaz. Çürük tahtadan ve kötü çamurdan bir ev bina

⁹ Aristoteles, *Sofistik Çürütmeler Üzerine*, (çev. Oğuz Özügöl), Say yay., İst., 2007, s. 7-8.

¹⁰ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 63.

¹¹ Esirüddin el-Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik*, (Thk. ve nşr. Hüseyin Sarioğlu), Çantay yay., İst., 1998, s. 197; Kazvîni, *a.g.e.*, s. 56; Cürçânî, *a.g.e.*, s. 150.

¹² İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, s. 70; *Uyûnu'l-Hikme*, (Resâil-u İbn Sina, içinde; Thk. H. Z. Ülken), İ.Ü. E. F., yay., Ank.1953., s. 11.

¹³ Ebû Ali İbni Sînâ, *Sofistik Deliller (Kitabu'ş-Şifales-Safsata*, çev. Ö. Türker), Litera yay., İst., 2006, s. 2.

¹⁴ Ebû Ali İbn Sina, *eş-Şifa* (4. Kitap/Kıyas; thk., Said Zaid), Kahire 1964, s. 3.

¹⁵ Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁶ İbn Sînâ, Ebu Ali İbn Sînâ, *en-Necât*, (Nşr. M.Sabri), Matbâatü's-Saâde, Mısır, h.,1331, s. 141; *İşaretler ve Tembihler*, s. 76.

edip sonra buna güzel bir şekil ve görüntü vermekle faydalı bir amaca ulaşamaz. Bunun sebebi maddenin kötü olmasıdır. Bazen de madde güzel olur fakat biçim kötü olabilir. Sağlam tahta ve sağlam taştan bir ev yapıp, o evin düzeni ve görüntüsünü güzel yapmamakla; biçimin bozuk olmasından dolayı tahtanın ve taşın sağlamlılığı bir anlam ifade etmiş olmaz. Bazen de her ikisi birden bozuk olabilir.¹⁷

Bir kıyasta ortaya çıkabilecek bu üç hata çeşidi mantıkçılar tarafından aynı boyutta ele alınmamıştır. Madde yanlışları üzerinde ayrıntılı olarak durulmasına karşın form yanlışları neredeyse hiç incelenmemiştir. Bu durumun çeşitli sebepleri olabilir. Bu konuda ilk akla gelecek ihtimal, Aristoteles'in form yanlışlarını dikkate almaması olabilir.¹⁸

İbn Sînâ kıyasın formu açısından ortaya çıkan yanlışlar üzerinde fazla durmamıştır. Bunun sebebi olarak, Aristoteles'in etkisinde kalmış olması gösterilebilir. Buna gerekçe olarak kıyas kurallarının açık olması da gösterilebilir. İbn Sînâ'nın deyimiyile biçimle içerik arasındaki farkın iyice bilinmesidir.¹⁹ Ayrıca o, kıyasın formu açısından meydana gelebilecek hataların sebeplerini izah babında, mantığa ait hemen tüm eserlerinde kıyasın yapısı, öğeleri ve şekilleri üzerinde durarak bir anlamda kıyasın kurallarını ve şartlarını açıkça belirlemekle bu meseleyi dolaylı olarak ortaya koymuş olmaktadır. *en-Necat'* ta çok kısa olarak form yanlışlarından bahsetmiştir. Burada onun dikkat çektiği temel nokta, oluşturulan bir kıyasın geçerli sonuç veren şekillerden bir şekil üzere düzenlenmesi neticesinde kıyasta bir yanlışlığın ortaya çıkacağıdır.²⁰ Mantık yanlışlarını en ayrıntılı biçimde ele aldığı *es-Safsata'* da ise form yanlışlarına küçük bir paragraf dışında değinmemiştir.

İbn Sîna, mantık yanlışlarını öğrenmenin faydası bağlamında, yanlışla düşülen durumların esası öğrenilince bunların çözümünün de öğrenilmiş olacağına dikkat çekmiştir.²¹

İbn Sînâ'ya göre mantık yanlışlarının genel sebebi, bir şeyin başka bir şeye benzemesidir. Eğer şeyler arasında benzerlik olmazsa yanlışlık

¹⁷ İbn Sina, *eş-Şifa* (4. Kitap: Kıyas), s. 6-7.

¹⁸ Aristoteles, bu konuyu incelediği *Sofistik Çürütmeler Üzerine'* de suret yanlışlarını ayrıca işlememiştir; sadece isim olarak zikretmiştir. Bkz., Aristoteles, *a.g.e.*, s. 9; Ayrıca bkz., Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 228.

¹⁹ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, s. 76.

²⁰ Bkz., İbn Sînâ, *en-Necat*, s. 141.

²¹ İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 31.

da oluşmaz. Bu benzerlik manalardan çok lafızlardan, kelimelerden kaynaklanır. Çünkü manalar genel olarak belirgindir. Mana açısından ortaya çıkan yanlışların sebebi, herhangi bir şey ve onun dışındakiler arasında birbirine uygunluk bakımından bir eksikliğin meydana gelmesidir.²²

İbn Sînâ madde açısından ortaya çıkan yanlışları Aristoteles'in yaptığı gibi²³ lafız ve mana yanlışları olarak ikiye ayırarak incelemiştir. O, on üç yanlış türünden bahsetmektedir. Bunların altısı lafza, yedisi manaya ait olan yanlışlardır.²⁴ Şimdi sırasıyla bu yanlış türlerini görelim.

A. Lafız Yönünden Ortaya Çıkan Mantık Yanlışları

İbn Sînâ bunları, eş-seslilikle (isim ortaklığıyla), tartışmayla, terkip birlikteliğiyle, taksim ortaklığıyla, yanlış vurgu (î'cam veya î'rab) ve harekeleme farklılığıyla ve lafız farklılığı sebebiyle ortaya çıkan hatalar şeklinde sıralamıştır.²⁵ Bu sayılan durumların niçin yanlışla sebep olduklarını da açıklamıştır. Ona göre bu altı maddenin bir yanlışlık ortaya çıkarmasının temel sebebi, bir kıyasta bu tür durumlar vuku bulduğunda orta terimin konu ve yüklem için nispetinin aynı olamayacağıdır. Dolayısıyla kıyasta her iki taraf veya taraflardan biri sonuçtakinden farklı konumdadır. Bu yapıdaki bir çıkarımın geçerliliği de söz konusu değildir.²⁶ Şimdi ayrı başlıklar altında bunları inceleyelim.

1. Eş-Seslilik Sebebiyle Ortaya Çıkan Yanlışlar

İnsan, düşüncelerini ancak kelimelerle başkasına aktarabilir. Eğer seçilen kelimeler düşüncenin aktarılması için uygun ve yeterli değilse yanlış anlaşılmalara ve hatalar ortaya çıkar. Bu hatalar bazen eş-sesli kelime kullanmaktan kaynaklanır.

İbn Sînâ bu yanlışları örneklerle açıklama yoluna gitmiştir. Buna göre, bir öğrenciye bir şeyi bilip bilmediği sorulur. Eğer bilmiyorsa öğrenci değildir, biliyorsa öğrenmeye ihtiyacı yoktur.²⁷ Bu çıkarımdaki yanlışlık, 'biliyor' sözünden kaynaklanmaktadır. Çünkü burada öğrencinin bilmesinden kasıt hem geçmişte hem de şimdi bir şeyi bilmesidir. Bilgi-

²² İbn Sînâ, *eş-Şifâ (es-Safsata)*, s. 34.

²³ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 10.

²⁴ İbn Sînâ, *a.g.e.*, 7-15; krş., Semerkandî, *a.g.e.*, v. 168 A.

²⁵ İbn Sînâ, *a.g.e.*, s. 7; ayrıca bkz., Emiroğlu, *a.g.m.*, s. 190.

²⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifâ (es-Safsata)*, s. 8.

²⁷ *A.g.e.*, s. 8.

nin şu anda meydana gelmemesi sebebiyle bir şeyi bilmemesi kast ediliyorsa 'bilen kimsenin (bildiğini) öğrenmeyeceği' doğrudur. Ancak eğer bilginin daha önce meydana geldiği kast ediliyorsa bu da yanlıştır.²⁸ Bu çıkarımda eş-seslilik sebebiyle bir kapalılık, bu kapalılık sonucu da bir yanlışlık ortaya çıkmıştır.

Birden çok anlama gelebilen lafızlar da yanlışlıklara yol açar. Mesela, 'göz' (ayn) lafzının hem 'su kaynağı' hem 'görme organı' hem de 'dinar' anlamına gelmesi böyledir. Bunlar şüpheli (müşekkek) lafızlardır.²⁹

Eş-seslilik sebebiyle ortaya çıkan yanlışın bazı örnekleri de, mesela Arap dilindeki 'aklediyor' (yeteakkalu) lafzında olduğu gibi birden çok anlam için kullanmaya elverişli kelimeler sebebiyle ortaya çıkar. Çünkü Arapçada bu kelime hem fikir yürütme ve düşünme; hem de aklın kendisiyle bilgi elde ettiği şey (yani aklın kendisi) anlamlarına gelir.³⁰ Aynı örneklendirmeyi Aristoteles *Sofistik Çürütmeler*'de yapmıştır.³¹

Bu tarz yanlışlar için İbn Sînâ'nın verdiği örneklerden biri de şudur: 'Ayakta duran bir kimse oturduğu zaman kaçınılmaz olarak ya ayaktakinin aynısıdır ya da değildir (hem ayaktakine hem de oturana özdeş olamaz). Oturanın aynısı ise aynı şey hem ayakta ve hem oturan olacaktır; oturanın aynısı değilse ayaktaki oturduğu zaman aynı şey olmaktan çıkar.'³² Buradaki yanlışlık, 'ayaktaki' sözüyle hem ayakta olması bakımından ayaktakinin kendisinin; hem de oturmanın bir müddet kendisinde bulunduğu konunun kast edilmiş olmasından kaynaklanmıştır.

2. Tartışma (Müşağabe) Nedeniyle Ortaya Çıkan Yanlışlar:

Bunlar ortak lafız değil de basit (müfret) lafız kullanılması sebebiyle ortaya çıkan yanlışlardır. Örneğin, 'düşman benim için gasbeder' ve 'direnen benim için alır,' önermeleri böyledir. Bu lafızdan bazen, 'sen düşmanın zorlaması nedeniyle benim için gasbedersin' manası anlaşılırken bazen de 'sen benim düşmanım için gasbedersin' manası çıkar. Başka bir örnek de şöyledir: 'İnsan bir şeyi bildiğinde o, onu bilir mi yoksa bilmez mi? Eğer insan bir şeyi bildiğinde o da onu bilirse, insanın taşı bil-

²⁸ İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 8; krş., Aristoteles, *a.g.e.*, s. 11.

²⁹ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 142.

³⁰ İbn Sînâ, *eş-Şifâ (es-Safsata)*, s. 8.

³¹ Bkz., Aristoteles, *a.g.e.*, s. 11.

³² *A.g.e.*, s. 8; benzer örnekler için bkz., İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, s. 77.

mesi durumunda taş da taşı bilir.' Buradaki yanlışlığın sebebi 'o' zamirinin bazen bileni, bazen de insanı işaret etmesidir.³³ Dikkat çekici bir misal de şudur: 'Filozofun bildiği şey, onun bildiğidir; filozof taşı bilmektedir; öyleyse o, taştır.'³⁴

İbn Sînâ yukarıda geçen iki yanlış çeşidi arasındaki benzerlikler ve farklılıklar üzerinde de durmuştur. Eş-seslilik sebebiyle ortaya çıkan yanlışlar ile tartışma (müşağabe) sonucu ortaya çıkan yanlışların tek ortak noktası, ikisinde de kavramın ortak olmasıdır. Eş-seslilik sebebiyle ortaya çıkan yanlışlıklar, tek tek basit lafızlar sebebiyle meydana gelir. Bunlarda bir ismin birden çok şey için gerçekte ortak olması veya istiare ve mecazi bir kullanım dolayısıyla adeten ortak olması söz konusudur. Tartışma sebebiyle ortaya çıkan yanlışlar ise basit lafızların bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkar.³⁵

3. Bozuk Terkip Sonucu Ortaya Çıkan Yanlışlar

Bu tür hatalar, bileşik bir sözün ifade ettiği anlamın, o sözün ayrı parçaları için de geçerli olacağını düşünmekten kaynaklanır.³⁶ İbn Sîna'ya göre, iki şeyin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmış bir sözün içerdiği hükmün, o sözün ayrı ayrı parçaları için de doğru kabul edilmesi gerektiğini varsaymak hatadır. Mesela, 'oturanın yürümesi ve yazı yazmayanın yazması mümkündür,' sözü buna verilmiş bir örnektir. Burada 'yazmayanın yazması' sözü 'oturanın yürümesi' sözüne atfedildiğinde, yani bu iki söz 've' bağlacı ile bağlandığında, 'yazmayanın yazması' diğer sözle aynı imkân hükmünde olduğuna, bu hükmün bir atfla yapılmasının tekrara gerek bırakmadığına, atfedilenle kendisine atıf yapılan şeyin hükmünün aynı şekilde meydana geleceği kabulüne dayanır.³⁷ Böyle bir atfın imkânsızlığı sebebiyle verilen hüküm de yanlıştır. İbn Sînâ'ya göre aynı şekilde, beş sayısı tek ve çiftin toplamıdır, denilerek bunun doğruluğu onaylanıp, beş'in hem çift hem de tek sayı olduğunun doğruluğunu ileri sürmek de bu tarz bir yanlıştır.³⁸

³³ A.g.e., s. 9; krş., Aristoteles, a.g.e., s. 11.

³⁴ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 144.

³⁵ İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 9.

³⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifâ (es-Safsata)*, s. 12.

³⁷ İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 10.

³⁸ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 77; *en-Necât*, s. 144.

4. Hatalı Taksim Sebebiyle Ortaya Çıkan Yanlışlar:

Bir sözün tahlilde doğru, terkiple yanlış olması ya da yanlışla götürülen bir bozukluk içermesi sebebiyle ortaya çıkan yanlışlardır. Bu tahlil ya sözün konusu ya da bizzat sözün kendisi bakımından ortaya çıkar. Sözün konusu bakılarak yapılan tahlilde söz ya şeyin parçalarının toplamı hakkında doğrudur ve her bir parça hakkında ayrı ayrı doğru yapılır; ya da sözün parçaları olur, bu parçaların ayrı halde hükümleri bulunur.³⁹ Örneğin, 'beş sayısı çift ve tektir; her çift ve tek, çifttir; o halde beş çifttir,'⁴⁰ çıkarımında böyle bir yanlışlık söz konusudur. Aslında durum böyle değildir. Çünkü çift, beşin bir parçası ve tek de başka bir parçasıdır. Her ne kadar beş kendinde tekse de o, parçaları bakımından çift ve tek değildir. Aksine onun bir parçası çift ve bir parçası tektir. O, çift ve tekten bileşiktir, çift ve tek değildir.⁴¹

İbn Sînâ başka bir bakış açısından bu tür yanlışların, atıf harfi olan 've'nin gösterdiği şey sebebiyle ortaya çıktığına işaret etmiştir. Çünkü bu harf bir şeyin bütün parçalarını gösterebileceği gibi bütün sıfatlarını da gösterebilir. Bir şey ayrı, yani tek başına doğru olduğu halde bir bütün içinde yanlış olabilir. Mesela, 'Zeyd, doktordur ve tıp konusunda cahildir ve Zeyd, optikçidir (basîr) ve öyleyse terzilikte (hıyâta) de cahildir,' çıkarımında durum böyledir. 'Zeyd, optikçidir, doktordur' dendiğinde buradaki yanlışlığın tıp ve optik arasındaki ortaklıktan kaynaklanan benzerlik sebebiyle ortaya çıkan bir yanlışlık olduğu görülür. Bu iki lafız ayrı ayrı Zeyd'in sıfatıdır.⁴² Yukarıdaki önerme, Zeyd'in tıp sahasında cahil olduğunu dile getirmede doğrudur; ancak Zeyd'in her alanda cahil olduğunu ifade etmede yanlıştır.

İbn Sînâ, Aristoteles'in verdiği 'beş iki ve üçtür, yani beş çift ve tektir,'⁴³ örneğini de ele alır. O, bu örneği, 'beş, iki ve üçtür, yani hem üç hem ikidir,'⁴⁴ biçiminde vermiş, bunun bir çelişki olduğunu söylemiştir. Bu konuyla ilgili İbn Sînâ'nın kullandığı örneklerin hemen hepsi Aristo-

³⁹ İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 11-12.

⁴⁰ İbn Sînâ, *eş-Şifâ (es-Safsata)*, s. 12; *İşaretler ve Tembihler*, 77.

⁴¹ İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 12; ayrıca bkz., *en-Necât*, s. 144.

⁴² İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 144.

⁴³ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 12.

⁴⁴ İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 12.

teles'in kullanmış olduğu örneklerdir.⁴⁵ Bu durum Aristoteles'in, İbn Sîna üzerindeki etkilerini görmek bakımından önemlidir.

5. Yanlış Vurgu (hareke veya i'rab) Sebebiyle Ortaya Çıkan Yanlışlar:

Bu tarz yanlışlar, harekelemeyi terk etmekle veya anlamın lafzını değiştirmekle ve her dilin yapısına göre düşük sesi yükseltmek, sesi ağırlaştırmak, hafifletmek, uzatmak (med) ve harfi çift okumakla (şeddeli) ve yazıyı belirsizleştirmekle anlamı değiştirmektedir.⁴⁶ Örneğin, 'ra' harfinin sakin yapılmasıyla 'Amr' lafzının özne (fail) mi yoksa nesne (me'ul) mi olduğunun açık olmaması bu türden bir yanlıştır.⁴⁷ İbn Sînâ bazı insanların bu tür yanlışların yazıyla sınırlı olduğunu düşündüklerini belirtmiştir. Halbuki bu tür hatalar sadece yazı ile sınırlı değildir. Konuşurken kasıtlı olarak yanlış vurgu yapılması ve bunun jest ve mimiklerle desteklenmesi de bu tür hatalar içerisinde değerlendirilebilir.

6. Lafızların Şeklinden Kaynaklanan Yanlışlar:

Bunlar, Arapçadaki çekim (tasrif) kalıplarının, erillik ve dişillik (müzekkerlik-müenneslik), özne ve nesnenin farklılaşması sebebiyle lafızdan anlaşılan (anlaşılması gereken) anlamın farklılaşması sebebiyle meydana gelen yanlışlardır.⁴⁸ Örneğin, 'heyula' ifadesi, aslında herhangi bir fiildir, diyen bir kimsenin iddiasında durum böyledir.⁴⁹

es-Safsata' da lafız yanlışlarının bu altı maddeden oluştuğunu ve bunların dışında başka bir durumun da lafız yanlış olamayacağını vurgulamış olan İbn Sînâ, daha sonra ayrı bir bölümde mana yanlışları üzerinde durmuştur. Şimdi bunları görelim.

B. Mana Yönünden Ortaya Çıkan Mantık Yanlışları

İbn Sînâ, Aristoteles'in yaptığı gibi⁵⁰ yedi çeşit mana yanlışını incelemiştir. Bu yanlışları şöyle sıralamıştır: İlinti (araz) açısından, bir şeyi başka bir şeye bozuk bir biçimde yüklem yapmaktan, konuyu bilmeme

⁴⁵ Bkz., Aristoteles, *a.g.e.*, s. 12.

⁴⁶ İbn Sînâ, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁷ İbn Sînâ, *eş-Şifâ (es-Safsata)*, s. 18.

⁴⁸ İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 14.

⁴⁹ İbn Sînâ, *eş-Şifâ (es-Safsata)*, s. 18.

⁵⁰ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 13.

veya bilmezlikten gelme sebebiyle, ispat edilecek olanı delil yerine almaktan, zorunlu olanın aksini vehmettirmekten, neden olmayanı neden olarak almaktan, birden çok soruyu tek bir soruda toplamaktan kaynaklanan yanlışlar.⁵¹

1. İlinti Açısından Ortaya Çıkan Yanlışlar:

Aristoteles'e göre eğer her hangi bir şeyin hem bu şeyin kendisine hem de onun tarafından ifade edilmiş olana ait olduğu iddia edilirse, ilinti sebebiyle bir yanlışlık ortaya çıkmış olur. Aristoteles bu yanlış çeşidine şu örneği vermektedir: Koriskos, Sokrates'ten farklı biriyse, ne var ki Sokrates bir insandır; o zaman Koriskos'un insanlardan farklı olduğu kabul edilmiş olur. Çünkü Koriskos'tan farklı diye açıklanmış olan kişinin bir insan olduğu iddiası yerini bulmuştur.⁵²

İbn Sînâ'ya göre bu tarz yanlışlıkların sebebi, bir şey için ilinti olanı, ona benzemesi sebebiyle, ilintisi olmadığı halde başka bir şeyin ilintisi olarak almaktır. Zorunlu (vacip) olmayanı, zorunlu olarak almak böyledir. Ya da onu birçok şey için ilinti yapmak ve bunları diğerleri için her zaman yüklem yapmaktır. Ya da bir şeyin ilintisini başka bir şeyin hükmü yerine koymaktır. Örneğin, 'Zeyd, Amr'dan farklıdır, Amr insandır; öyleyse Zeyd insandan farklıdır,'⁵³ çıkarımında bu tarz bir yanlışlık söz konusudur.

İbn Sînâ bu mesele hakkında konuşanların yukarıdaki örnekte çıkmaza düştüklerini ifade etmiştir. Buna göre bazıları, bu kıyas sonuç vermeyeceği için burada bir yanlışlık olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlar, yanlışlığın kıyasın formu açısından meydana geldiğini iddia etmişlerdir. Kıyasın sonuç vermemesinin nedeni olarak da küçük öncülün olumsuz olmasını göstermişlerdir. Bu sebepten dolayı orta terim küçük terime yüklenememiştir. Aksine onun yüklemine bir parçası olmuştur.⁵⁴

İbn Sînâ yukarıdaki iddiayı ileri sürenlerin ancak, 'Zeyd, her hangi bir insandan farklıdır' demeleri durumunda ortaya attıkları şeyin doğru olabileceğini ifade etmiştir. İbn Sînâ buradan, Amr'ın Zeyd'den farklı ve de insan olduğu için Amr'ın insandan farklı olduğu sonucunun çı-

⁵¹ İbn Sînâ, *a.g.e.*, s. 20; *en-Necât*, s. 148-149.

⁵² Aristoteles, *a.g.e.*, s. 13.

⁵³ İbn Sînâ *eş-Şifâ (es-Safsata)*, s. 15.

⁵⁴ İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 16.

kacağı kanaatindedir. Çünkü insana Amr'dan farklı olduğu ilişmiştir ve bu nedenle insan ile Zeyd bir olarak alınmıştır. Zeyd, Amr'dan farklı olduğundan ve insan ile Amr tek bir şey olarak alındığından Zeyd de insandan farklı kılınmıştır.⁵⁵

İslam mantıkçıları bu yanlış türüne daha açık örnekler de vermişlerdir. Bunlardan biri şöyledir: 'Yol alan gemideki direk hareketlidir, hareket eden her şey belirli bir konumda sabit değildir, öyleyse yol alan gemideki direk belirli bir konumda sabit değildir.'⁵⁶

2. Bir Şeyi Başka Bir Şeye Bozuk Bir Biçimde Yükleme Yapmaktan Kaynaklanan Yanlışlar:

Bu yanlış, özel şartları bilinmeyen bir ilke ya da önermeyi kullanmaktan kaynaklanır. Mesela, adam öldürmenin cezası idamdır.⁵⁷ denildiğinde durum böyledir. Buradaki yanlışlığın sebebi, bu hükmün sadece kasten adam öldürenler için geçerli olduğunun belirtilmemiş olmasıdır. 'Kasten' kaydı eklenmediği için eksik yükleme nedeniyle ifadede bir kapalılık söz konusu olmuştur.

İbn Sînâ'ya göre yüklem, bazen bir şartla bazen mutlak olarak; bazen kendi özünde bazen de ilintisel olarak yüklem olabilir. Bağ (rabıta) da olduğu gibi kendisi dışındaki bir şey için de yüklem olabilir. Örneğin, 'var olmayan şey zannîdir; zannî olan her şey ise var olandır,' önermelerinde durum böyledir. Bu örnekte var olanın, mutlak olarak bir şeye yüklem yapılması, bozuk bir yüklem yapma biçimidir.⁵⁸

Aristoteles'e göre bu yanlışlar sınırlı, eksik şekilde söylenmiş şeylerin sanki genel olarak söylenmiş gibi alınması durumunda ortaya çıkar. Örneğin, var olmayanı tasarlamak mümkündür, o halde var olmayanın var olması gerekir; zira bir parça var olmak genel olarak varlık gibi aynı şey değildir. Sadece daha doğru diye ve genel olarak söylenen yargılarda da durum böyledir. Örneğin, kendisi tamamen siyah, sadece dişleri beyaz olan bir Hintlinin hem beyaz hem beyaz olmayan olduğunu söyle-

⁵⁵ İbn Sînâ, *a.g.e.*, s. 16.

⁵⁶ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 214; *Tenzîlu'l-Efkâr*, v. 51 A; Nasîreddin Tûsî, *Ta'dîlu'l- Mi'yar li-Nakd-i Tenzîlu'l-Efkâr*, (Mantık ve Mebâhisu'l-Elfaz; içinde, nşr. Abdullah Nûrani), Tahran, 1974, s. 233.

⁵⁷ Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 130.

⁵⁸ İbn Sînâ, *eş-Şifâ (es-Safsata)*, s. 21.

mek böyledir.⁵⁹ İbn Sînâ da, Hintli örneğinde olduğu gibi, bir şeyin yüklemden bir parça yapıldığı ve onun bütüne veya bir parçaya ait olarak alındığında aynı yanlışın ortaya çıkacağına dikkat çekmiştir.⁶⁰

3. Tartışılan Konuyu Bilmemekten veya Bilmezlikten Gelmekten Kaynaklanan Yanlışlar:

Aristoteles'in deyimiyile bu tarz yanlışlar bir şey ileri süren kimse- nin söylediğinin bir bölümünün bir yana bırakılmasıyla ortaya çıkar. Örneğin, bir sayının hem çift hem de çift olmayan olarak kabul edilmesi bu türden bir yanlıştır. Çünkü mesela iki, birin iki katıdır ama üçün iki katı değildir; ya da tek ve aynı şeyin kendinden dolayı hem çift olması hem de olmaması gibi. Aristoteles bu tarz yanlışların lafza ilişkin yanlışlar arasında sayılabileceğini ifade etmiştir.⁶¹

İbn Sînâ'ya göre bu tarz yanlışlar, yalnızca isimde değil, bunun yanı sıra anlamda, yüklemde, konuda, izafette, zamanda ve çelişkilik için gerekli olan diğer şartlarda o şeyin çelişliğini ortaya koymaktır. Bu şartlardan birinin ihmal edilmesi sebebiyle ona yanlışlık arız olur. Bu tür yanlışların, bir lafızla iki anlamın kast edilmesiyle ortaya çıkan lafız yanlışları konusuna dâhil edilmesi uzak bir ihtimal değildir.⁶²

Görüldüğü gibi İbn Sînâ bu başlıkta da Aristoteles'in söylediklerini kendisine rehber edinmiştir. Çünkü meseleyi neredeyse onunla aynı örnekler ve ifadelerle ele almış, sonunda da bu tür hataların, lafız yanlışları içerisinde ele alınabileceğini ifade etmiştir. Ancak o, bir noktada Aristoteles'i eleştirmiştir. İbn Sînâ bu eleştirisinde Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler*'de, 'kendisi sayesinde yalnızca lafız bakımından değil, anlam bakımından da bir şeyin nakzedilmesini sağlayan'⁶³ şeklinde verdiği örneğin bu tür yanlışla-

⁵⁹ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 13-14.

⁶⁰ İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 16.

⁶¹ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 14-15.

⁶² İbn Sînâ, *eş-Şifâ (es-Safsata)*, s. 22.

⁶³ Bu ifade, İbn Sînâ'nın, *es-Safsata* isimli kitabının Türkçe çevirisinden aktarılmıştır. Kitabın orijinalinde İbn Sîna, Aristoteles'in söz konusu ifadesini Arapça olarak nakletmiştir. Biz bu çalışmada Aristoteles'in, *Sofistik Çürütmeler*'inin Türkçesinden yararlandık. İfadenin aslı Aristoteles'e ait olmasına karşılık İbn Sîna'nın kitabı Arapça'dan, Aristoteles'in kitabı Yunanca'dan tercüme edildiği için aynı anlam iki çeviride doğal olarak farklı şekilde dile getirilmiştir. Söz konusu ifade, Aristoteles'in kitabının çevirisinde, 'zira doğru çürütme bir varıdan ileri gelir, bu varı aynı şeyin ve muhatabın iddia ettiği şeyin karşıdır ve sırf adla değil, konuyla ilgilidir,' şeklinde yer almıştır. Bkz., Aristoteles, *a.g.e.*, s. 14.

rın hepsini kapsamadığını iddia etmiştir. Hatta, İbn Sînâ'ya göre bu örnek, özel bir durum hakkında gerçekleşmesi bakımından diğer örnekler gibidir.⁶⁴ Yani sadece belirli bir durum için örneklik teşkil eder ve başka durumları kapsamaz.

Konuyu bilmeme veya bilmezlikten gelmeye dayalı olarak getirilen deliller, bazen kendi başına geçerli olsa da, muhatabın tezini veya iddiasını çürütmekle doğrudan alakalı olmayan delillerdir.⁶⁵ Bu yüzden onlar, gerek tartışmada gerekse de başka durumlarda; ister farkında olmadan isterse de kasıtlı olarak kullanılsın, onu kullanana fazla bir yarar sağlamaz.

4. İspat Edilecek Olanı Delil Yerine Almaktan Kaynaklanan Yanlışlar (Müsadere ale'l-Matlub):

Aristoteles'e göre bu yanlışlar, delilin, ispatı veya iptali istenen şeye dayandırılması olarak tanımlanır. Ona göre bu tür hatalar birçok tarzda meydana gelebilir.⁶⁶

İlk matlubun müsaderesi, dediği bu yanlış çeşidini İbn Sînâ, *Safasata*'da Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler*'ine atıf yaparak; konuyu öğrenmek isteyen artık yeterince öğrenmiş olduğunu; bu tür yanlışların özdeşlik (bir şeyin neyse o olması, hüve hüve) ve başkalığı (el-ğayr) ayıramamaktan kaynaklandığını belirtmiştir.⁶⁷ *İşarat*'ta ise meseleyi sadece isim olarak zikretmekle yetinmiştir.⁶⁸

İbn Sînâ bu yanlış çeşidini, *en-Necat*'ta bileşik kıyaslar başlığı altında ele almıştır. Buna göre ilk matlubun müsaderesi, ulaşılacak istenenin kendisini, onunla bir sonuç elde edilmek istenen kıyasta öncül kılmaktır. Örneğin, her insan beşerdir, her beşer gülücüdür; öyleyse her insan gülücüdür, çıkarımında durum böyledir. Burada büyük öncül ve sonuç aynıdır. Fakat karşıdakini kandırmak için isim değişikliği yapılmıştır. İsim değişikliğiyle hangi öncül sonuç yapılırsa yapılsın diğer öncül, eş anlamlı

⁶⁴ İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 17.

⁶⁵ Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 136.

⁶⁶ Aristoteles, *Organon* :III. Birinci Analitikler, (çev. H. R. Atademir,) M.E.B. yay. İst., 1966, s. 166-167.

⁶⁷ İbn Sînâ, *eş-Şifâ (es-Safasata)*, s. 23.

⁶⁸ Bkz., İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, s. 76.

iki isim olarak aynı manada onun tarafı olur. Mesela, insan beşerdir, demek böyledir. Bu, insan insandır, anlamına gelir.⁶⁹

Konuyu, İbn Sînâ'dan sonra gelen birçok mantıkçıda da aynı şekilde açıklamıştır. Mesela, Esfîrûddün el-Ebherî kıyas çeşitleri içerisinde değerlendirildiği bu konuyu şöyle izah etmiştir: 'İspat edilecek olanı delil yerine alma, öncüllerdeki bir lafzı eş anlamlısıyla değiştirip küçük terimin aynı orta terim kılmaktan ibarettir. Mesela, 'her insan beşerdir ve her beşer mütefekkindir' öncüllerinde, küçük terimle orta terim aynı anlamdadır. Ulaşılmak istenen sonuç (her insan mütefekkindir), zaten büyük öncül de zikredilmiştir.'⁷⁰

5. Zorunlu Olanın Aksini Vehmettirmekten Kaynaklanan Yanlışlar:

Bu tarz yanlışlar, ilişik olanın ya da ifade edilenin tersine dönebileceğinin zannedilmesi sebebiyle ortaya çıkar. Mesela, 'bir' varsa 'başkası'nın da var olması zorunludur, böylece 'sonuncu' varsa 'birinci'nin de var olması zorunludur, denilmesinde durum böyledir.⁷¹

İbn Sînâ'ya göre, bu duruma örneklik teşkil eden, zorunlular (le-vâzım) bakımından ortaya çıkan yanlışlar, Aristoteles'te olduğu gibi zorunlu olanın aksini de zorunlu olarak vehmetmekten kaynaklanır. Buradaki zorunlulardan kasıt, ister zâfî ister arazî olsun bütüne yüklenen her yüklem ve bitişik şartlılarda vaz'ın gereği olan her şeydir. Bu zihinsel bir durumdur. Bir de duyusal durumlar söz konusudur. Duyu bir şeyin bir şeyle nitelendiğini gördüğünde zorunlu olanla zorunlu kılınanı ayırt edemez; her birini diğeri için zorunlu olarak alır. Mesela, sarı ve tatlı bir sıvı gören kimse bunların her birinin diğeri için zorunlu olduğunu zanneder. Böylece her sarı sıvının tatlı ve bal olduğunu varsayar.⁷²

İbn Sînâ, hitabet sanatında delil olarak kullanılan çıkarımların bu tarz (zannî) akıl yürütmeler olduğunu ifade etmiştir. Mesela, süslenmiş bir zinakar görmüş olan kimsenin; 'filanca süslenmiştir, öyleyse zinakardır,' şeklinde bir çıkarım yapması böyledir. Buna benzer biçimde,

⁶⁹ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 148; aynı örnek için bkz., Kazvîni, *a.g.e.*, s. 57.

⁷⁰ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 187; benzer izahlar için bkz., Şihabüddin Sühreverdî, *Mantiku't-Telvîhat*, (Thk., Ali Ekber Feyyaz),Tahran Üni., yay., Tahran, 1955., s. 66; Semerkandî, *a.g.e.*, v. 158 a.

⁷¹ Aristoteles, *Sofistik Çürütmeler Üzerine.*, s. 15.

⁷² İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 18; benzer örnekler için bkz., *en-Necât*, s. 147.

hırsızların gece dışarıda dolaşması sebebiyle, 'filanca gece dışarıda dolaşıyor, öyleyse hırsızdır ya da hırsızlık zanlısıdır,' biçiminde bir akıl yürütme yapmak da aldatıcıdır.⁷³ Buradaki yanlışlık, bir durumda zorunlu olanın her durumda aynı şekilde zorunlu olacağını zannetmekten kaynaklanmıştır. Çünkü süslü bir kimse zina yapmış olabilir ancak bu, süslenen herkesin zina yapacağı anlamına gelmez. Aynı şekilde gece dolaşan bir kimse hırsızlık zanlısı olabilir fakat gece dolaşan herkes hırsızlık zanlısı değildir; gece bekçisi de olabilir.

İbn Sînâ'nın bu meseleye ilişkin verdiği örneklerin tamamı Aristoteles'in *Sofistik Çürütmelerin'*den aynen alınmıştır.⁷⁴ İbn Sînâ'dan sonra gelen İslam mantıkçıları da aynı örnekleri benzer durumları izah etmek için kullanmışlardır.⁷⁵

6. Neden Olmayı Neden Olarak Almaktan Kaynaklanan Yanlışlar:

İbn Sînâ'ya göre bunlar hulfî, yani imkânsıza götüren kıyaslardır. Bir kıyas yapan kimse bu kıyasta bir şeyi zikreder ve bunu izleyen bir hulf ile onun yanlışlığını ortaya koymaya çalışır; sonra o, söz konusu hulfun nederi olmaz, aksine o hulf -ister var olsun ister olmasın- zorunlu olur. Mesela bir kimsenin ruh (nefs) ve hayatın aynı olmadığını şu şekilde izah etmek istemesinde durum böyledir: 'Eğer mutlak olarak oluş, mutlak olarak bozuluşun karşıtı ise bir oluş da bir bozuluşun karşıtıdır. Ölüm bozuluş olarak hayatın zıttıdır. Hayat da bir oluştur ve yaşayan şey oluşur. Hâlbuki bu imkânsızdır. Öyleyse ruh ve hayat aynı şey değildir.' Burada kıyas sonuç vermiştir ancak bu ulaşılmak istenen sonuç değildir.⁷⁶ Bu doğru bir kanıt değildir, çünkü bu olanaksız sonuç, hayatın ölümle aynı şey olduğu öne sürülmediği durumda ortaya çıkar, zira hayat bir bozuluştan çok sadece ölümün karşılığıdır ve oluş da bozuluşun

⁷³ İbn Sînâ, *eş-Şifâ (es-Safsata)*, s. 24.

⁷⁴ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 15-16.

⁷⁵ Bkz., Esirüddin el- Ebherî, *Hidayetü'l-Hikme*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi B., Nr. 1410. B.n., v. 86/1 a; Kazvîni, *a.g.e.*, s. 55; Ankaravî, Mehmet Şükrüddin b. İsmail, *Tarifâtü's-Şemsiyye ala Meslekil'l-İmtihan*, İst., 1305, s. 16; Şâmi, Muhammed Seyyid, *Dirasetün fi ulmi'l-Mantık*, Şam, 1960, s. 69; Mehmet Halis, *Mizanü'l-Ezhan*, Mahmud Bey Matbaası, İst. 1324, (Mantık Metinleri I içerisinde, neşr. Kudret Büyükcoşkun, İşaret yay. İst. 1998), s. 171.

⁷⁶ İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 18-19; krş., Aristoteles, *a.g.e.*, s. 16.

karşılığıdır.⁷⁷ Söz konusu sonuç bu akıl yürütmenin neticesi değildir. Çünkü böyle bir şeyin imkânsızlığı, ruh ve hayatın aynı şey olmadığı iddia edilmeyip de sadece hayatın bozuluşun zıddı, oluşun ise bozulmanın zıddı olduğu iddia edilseydi ortaya çıkardı.⁷⁸

Gâzâlî bu tür hatalar için şu örneği vermiştir: 'Her cisim yer kaplayıcıdır, her yer kaplayıcı olan değişikliği kabul eder; öyleyse cisim değişiklik kabul eder.'⁷⁹ Burada 'yer kaplayıcı olmanın' nedeni olarak 'değişikliği kabul etme' doğru olmadığı için bunun, cisim için de bir neden olması söz konusu olmaz. Bu yüzden burada bir yanlışlık meydana gelmiştir.

7. Birden Çok Soruyu Tek Bir Soruda Toplamaktan Kaynaklanan Yanlışlar:

Birbiriyle doğrudan ilişkisi olmayan birden çok şey hakkında tek bir soru sorulup bu soruya tek bir cevap istendiğinde bu tarz hatalar ortaya çıkar. Aristoteles'e göre, kendisine soru sorulan kimse eğer kendisine tek bir soru içinde birden çok soru sorulduğunu fark etmezse bir yanlışa düşmüş olur. Bazı durumlarda birçok sorunun sorulduğunu ve bu yüzden bunlara cevap verilmemesi gerektiğini kolayca görmek mümkündür. Örneğin, yeryüzünün deniz mi, yoksa gök mü olduğu sorusu, bu türdendir. Bazı sorularda böyle bir yanlışı tespit etmek mümkün olmayabilir.⁸⁰

Aristoteles'te olduğu gibi İbn Sînâ'ya göre de bu tür yanlışlar, bir cevap elde etmek amacıyla birçok sorunun tek bir soruda toplanması sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu soruların hükümleri farklıdır ve tek bir sözle cevaplanamazlar. Bu sebeple yanlışa düşülerek cevap verilir ve muhal bir sonuç çıkar. Bir sorunun yüklem ve konusu farklı olduğunda, burada bazen bir şüphenin ortaya çıkması düşük bir olasılıktır. Bu tür sorulara cevap veren kimse soruyu ve buna tek bir cevap vermeyi kabul etmemelidir. Bazen iki sorunun farklılığı, farklı yanlış türlerinden kaynaklanabilir. Bu, genelde çelişik bir durumun iki tarafı olmayan iki yüklem zikredilerek, bunun yanında konunun, iki yüklemden birinin veya ikisinin bu

⁷⁷ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 16.

⁷⁸ Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 161.

⁷⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 133.

⁸⁰ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 17.

lunduğu durumlardan bir durumu ifade etmediği koşullarda söz konusu olur. Mesela bir kimsenin, 'yer(yüzü) deniz mi, yoksa gök müdür?' şeklinde sorduğu soru böyledir. Bu tek bir soru değildir.⁸¹

İbn Sînâ bazen birden çok sorunun konu üzerinde yoğunlaşabileceğine dikkat çekmiştir. Örneğin 'Zeyd ve Amr bir insan mıdır yoksa değil midir?' sorusunu cevaplayan kimse şayet 'hayır' derse onu kınarlar, 'evet' derse soran şöyle der: 'Zeyd ve Amr'ı döven kimse insanları veya iki insanı değil bir insanı dövmüştür.' Bu soruların hepsi insan lafzının bütününe ifade eder.⁸²

Bu tür sorular karşısında yanlışa düşmekten korunmak için, karşılaşılan sorunun öğelerine ayrılarak cevaplanması; sorudaki gizli ve kapalı olan her durumun açık ve net bir biçimde soruyu soran tarafından ortaya konulmadan cevaplanmaması gerekir.⁸³

Mana yönünden ortaya çıkan yanlışları yukarıdaki gibi ortaya koymuş olan İbn Sînâ, bunlardan başka anlam yönünden meydana gelebilecek bir yanlış çeşidinin mevcut olmadığını beyan etmiştir. Çünkü mana açısından meydana gelen yanlışlık ya kıyasın unsurları açısından ya da bütünü açısındandır. Kıyasın unsurları da ya önermelerdir ya da önermelerin parçalarıdır. Önermelerin parçalarının da doğru ya da yanlış olmaları söz konusu değildir.⁸⁴

İbn Sînâ, önermelerdeki yanlışlığın, onun şartlarına uymamaktan kaynaklandığını ifade etmiştir. Yüklemler, bitişik ve ayrık şartlı önermelerde izafi durumları gözetmek gerekir. Mesela, 'C, babadır' denildiğinde kimin babası olduğu belirtilmelidir. Zaman, mekân ve şartta da böyledir. Örneğin, 'her hareket eden değişkendir' denildiğinde (o şeyin) hareket ettiği sürece (böyle olduğu) göz önüne alınmalıdır.⁸⁵

Safsata'da form ve madde yanlışlarını yukarıdaki gibi on üç madde halinde ele almış olan İbn Sînâ, Aristoteles'in yaptığı gibi daha sonra bunlarla bağlantılı konuları inceleme yoluna gitmiştir. İlk olarak bütün yanlış çeşitlerinin tek bir asla ve bunların sebeplerinin tek bir sebebe bağlanması iddiasını ele almıştır. Ona göre böyle bir şeyi ileri sürmek, kıyası

⁸¹ İbn Sînâ, *eş-Şifâ (es-Safsata)*, s. 25-26.

⁸² İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 19.

⁸³ Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 174-175.

⁸⁴ İbn Sînâ, *eş-Şifâ (es-Safsata)*, s. 27.

⁸⁵ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 29.

ve çürütmeyi bilmemektir.⁸⁶ Aynı şekilde o, bütün yanlışların eş-sesli lafız kullanılması sebebiyle ortaya çıktığını ileri süren kimsenin iddiasının da geçersiz olduğunu ifade etmiştir.⁸⁷ Söz konusu eserinde İbn Sînâ son olarak didişme ya da seviyesizce tartışma olarak nitelenebilecek müşağabeyi incelemiştir.⁸⁸

Tanım (hadd), mantığın en önemli konularından biridir. Çünkü akıl yürütmenin temel taşları olan önermeler kavramlardan meydana gelir. Kavramlar ne kadar açık ve seçik olursa onlardan meydana gelen önermelerin verdiği bilgiler de o kadar kesin olur. Kavramların açık ve seçik olabilmesinin ilk ve en önemli şartı da onları doğru tanımlamaktır. Çünkü tanımlar doğru olabileceği gibi yanlış da olabilir. Bu yüzden tanımlarda hataya düşülen yerler de mantık yanlışları içerisinde değerlendirilmiştir. İbn Sînâ da tanımda yanlış düşülen yerler üzerinde durmuştur.⁸⁹

İbn Sînâ, tanımda yanlış düşmekten kaçınmak gerektiğini ifade etmiştir. Eğer buna dikkat edilmezse bir meseleye ilişkin bozuk bir anlayış doğmasına sebebiyet verecek yanlışlıklar ortaya çıkar. Bir tanımda yanlışlık ya cins ya da tür açısından meydana gelebilir. Aynı ayrı her iki açıdan da oluşabileceği gibi her ikisinde ortak olan bir yanlışlık da olabilir. Aynı durum eksik tanım ve resm için de geçerlidir. Bu hatalardan biri, cinsin yerine ayrımı koymaktır. Örneğin, 'aşk, aşırı sevgidir ve o aşırılığın sevgisidir,' tanımlaması böyledir. Bu yanlışların bir sebebi de cinsin yerine maddenin konulmasıdır. Örneğin, kürsüyü tanımlarken, 'o, üzerine oturulan tahtadır' ve kılıcı tanımlarken, 'o, kendisiyle bir şey kesilen demirdir,'⁹⁰ denilmesi bu türden hatalı tanımlardır.

İbn Sînâ, tanımlarda yanlış düşmekten nasıl kaçınılacağı hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre tanımlarda mecaz, müstear, yabancı ve garip lafızları kullanmak uygun değildir. Aksine tanımda alışılmış, yerleşik lafızların kullanılması gerekir. Bir şeyi, kendisinin bilinip bilinmemesi noktasında kendisi gibi olan, yani kendisine eşit olan şeylerle tanımlamak doğru değildir. Mesela, çift olmayı, tek olmayan olarak tanımlamak böyledir. Bir şeyi kendisinden daha kapalı bir şeyle tanımlamak da

⁸⁶ İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 22.

⁸⁷ *A.g.e.*, s. 33.

⁸⁸ *A.g.e.*, s. 45.

⁸⁹ Bkz., İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, s. 18.

⁹⁰ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 137-138.

bir anlam ifade etmez. Örneğin, 'ateş, nefse benzer bir şeydir,' tarifinde ateş kendisinden daha kapalı bir şeyle tarif edilmeye çalışılmıştır. 'Hareketi,' 'yer değiştirme' olarak tarif etmekte olduğu gibi bir şeyi kendisiyle tanımlamak da yanlıştır.⁹¹ İbn Sînâ bunların yanında başka yanlışlara da dikkat çekmiştir. Ancak diğer hususlar, yukarıda sayılan yanlışlar temelinde ele alınabilir. Ondan sonra gelen İslam mantıkçıları da tanımda ortaya çıkan yanlışlar üzerinde durmuşlardır. Sonra gelen mantıkçılar genel olarak İbn Sînâ'nın yukarıda aktarılan görüşleri çerçevesinde konuyu ele almışlardır.⁹²

SONUÇ

Mantık yanlışları konusu İbn Sînâ tarafından, diğer mantıkçılarda olduğu gibi beş sanattan biri olan safsata içinde ele alınmıştır. Safsata bir akıl yürütme, yani bir kıyas çeşididir. Ancak bu bozuk bir kıyas türüdür. Çünkü İbn Sînâ'ya göre geçerli kıyas, kendisinden başka bir sözün, hükümün gerekli olduğu zannedilen bir söz değil, hakiki anlamda bir sözün gerekli olduğu bir çıkarım biçimidir. Safsata, doğru bir delillendirme olmadığından gerçek anlamda kıyas sayılmaz. İbn Sînâ'ya göre bir kimse ya farkında olmadan ya yanlışlıkla ya da karşıdakini aldatmak ve susturmak için böyle bir kıyasa başvurur. Bu tarz bozuk kıyasları, yani mantık yanlışlarını bilen kimse, hataya düşmekten, susturulmaktan ve aldatılmaktan kendisini korumuş olur.

Safsataya dayalı bir kıyastaki hata, çeşitli yönlerden oluşabilir. Bu yanlışlar kıyasın ya maddesinden ya formundan ya da hem formundan hem de maddesinden ileri gelebilir. Kıyasın maddesinden kaynaklanan yanlışlıklar da ya lafız ya da mana açısından ortaya çıkar. İbn Sînâ form yanlışları üzerinde, kıyasın kuralları ve geçerli sonuç veren şekillerine atıf yapmakla yetinerek fazla durmamıştır. Daha çok madde, yani içerik açısından oluşan on üç yanlış çeşidini incelemiştir. Bunların altı tanesi lafız yanlışlığı iken yedisi mana yanlışlığıdır. İbn Sînâ, eş-sesli lafız kullanmakla,

⁹¹ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, s. 18.

⁹² Benzer yaklaşımlar için bkz., Gazâli, *a.g.e.*, s. 150; Fahreddin Râzî, *Lübâbu'l-İşârât*, (nşr., Said Atiyye), Matbaatü's-Saâde, Mısır, h., 1355, s. 7; Ebherî, *a.g.e.*, s. 47; *Tenzîlu'l-Efkâr*, v.13 b; Nasreddin Tûsî, *a.g.e.*, s. 158; Zeynüddin El-Keşşî, *Hadaiku'l-Hakaik*, Köprülü Ktp, Fazıl Ahmet Paşa Bl. Nr. 864, v. 33 b- 34 b; Semerkandî, *a.g.e.*, v. 103 b; Kazvîni, *a.g.e.*, s. 15.

tartışmayla, terkip birlikteliğiyle, taksim ortaklığıyla, yanlış vurgu (î'cam veya î'rab) ve harekeleme farklılığıyla ve lafız farklılığı sebebiyle ortaya çıkan hatalar olarak sıraladığı altı yanlış çeşidini lafız yanlışları başlığı altında ele almışken; ilinti (araz) açısından, kötü yükleme yönünden, tartışılan konuyu bilmeme veya bilmezlikten gelme sebebiyle, ispat edilecek olanı delil yerine almaktan, zorunlu olanın aksini vehmettirmekten, neden olmayanı neden olarak almaktan, birden çok soruyu tek bir soruda toplamaktan kaynaklanan yanlışlar olarak zikrettiği yedi çeşit yanlış da mana yanlışları içerisinde değerlendirmiştir. İbn Sînâ'ya göre mantık yanlışlarının genel sebebi bir şeyin başka bir şeye benzemesidir. Eğer şeyler arasında benzerlik olmazsa yanlışlık da oluşmaz.

İbn Sînâ mantık yanlışlarını en kapsamlı ve ayrıntılı biçimde, eş-Şifa isimli kitabının, yanlış akıl yürütmelere hasrettiği *Safsata* bölümünde incelemiştir. İbn Sînâ'nın söz konusu eseri gerek tertip gerek üslup ve gerekse de kullanılan örnekler bakımından Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler* isimli eserinin adeta bir tercümesidir. Müellif, Aristoteles'in görüşlerini çoğu yerde aynen aktarmakla yetinmiş, nadiren bazı noktaların yorum ve izahında onu tenkit etmiştir.

Bu durum, yaşadığı dönem ve o zamanın mantık anlayışı göz önüne alındığında İbn Sînâ için bir eksiklik olarak değerlendirilemez. Çünkü tercüme devri henüz sona ermiş, mantık bilimi İslam dünyasında yeni tanınan ve üzerine çalışılan bir disiplin olarak gelişmeye başlamıştır. İslam mantıkçıları bu ilmi ve onun bir bölümü olan safsatayı ilk önce kendileri anlama ve öğrenme çabası içine girmişler, daha sonra bunlarla ilgili eserler kaleme almaya başlamışlardır. Bu yüzden mantık yanlışları üzerine yazılmış telif eserlerin ilk başlarda, diğer bölümlerde de olduğu gibi, Aristoteles etkisinde tertip edilmiş olması gayet doğaldır. İbn Sînâ ve İslam mantıkçıları daha sonra yazdıkları eserlerde mantık yanlışları konusunda kendi özgün yaklaşımlarını ortaya koymuşlardır.